

„ÍGY ÉLTÜNK MI...”

LÁTSZAT ÉS ILLÚZIÓ A MINDENNAPOKBAN

Valuch Tibor (2013)

Magyar hétköznapok

Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig

Budapest: Napvilág

Mi történt és azt miként élték meg a hétköznapi emberek? Miközben a mindennapi élet, mint egy történeti problémakör fogalmi kérdései jelenleg is élénk viták tárgyát képezik a nemzetközi tudományos életben, addig a mikrotörténeti kutatások alapját képező források által – e folyamatok értelmezésével – egyre inkább közelebb kerülhetünk a mindennapi élet alakulását befolyásoló körülmények és társadalmi feltételek megértéséhez, a jövedelmi viszonyok, s a fogyasztástörténet hátterének, ezzel együtt pedig a társadalmi státusz megjelenítését elősegítő tényezők feltárásához. Ahogy Gyáni Gábor fogalmazott még mintegy másfél évtizeddel ezelőtt: mind a történeti antropológia, mind az ún. új narratív történetírás csupa olyan látásmódot és irányultságot kifejező „címke”, amelyek tárgya – egyfajta új irányzat részeként – „*többsnyire és ismétlődően maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó eseményeket és intézményeket értjük*” (Gyáni 1997). Időben a rendszerváltozás koráig, pláne azt követően, az ezredforduló és jelenkorunk időszakával összevetve, tematikailag pedig több részterületet (pl. táplálkozáskultúra) még csak érintve sem találkozhattunk ilyen jellegű összefoglaló alkotásokkal a hazai szakirodalomban. Utóbbi kapcsán is, korábbi korok tekintetében a néprajztudomány egyes művei között lehetett válogatni, végül a Magyar Néprajz nyolc kötetben című sorozat negyedik darabjaként napvilágot látott az „Életmód” című rész, a magyar parasztság, a köznép életmódját közvetlenül meghatározó anyagi kultúrát (ti. a lakáskultúrát, táplálkozást, öltözködést) bemutatva (Balassa 1997).

Ahogy a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület (HIK) tagjai is vélik, a történelem nem feltétlenül azonos az állam és a hatalmi politika történetével, meg kell jelennie a történetírásban az egyes embernek, az ismeretlen szubjektumnak is, így a történetírás megújítása szükségszerű (Kácsor 2006). A kör megalakulása, 1986 óta lezajlott tudományos tanácskozások, valamint a konferenciák anyagai szintén ezt a törekvést és célkitűzést tükrözik, közöttük – a vizsgált téma szempontjából – kiemelkednek az 1945 utáni fogyasztástörténettel, vagy éppen a táplálkozáskultúrával foglalkozó elemzések; utóbbiakon belül – mint az egyesület jelenlegi elnöke – Valuch Tibor mostani kötetének egy-egy előtanulmányával is találkozhatunk.²

¹ Eszterházy Károly Főiskola, Eger – Ózdi József Attila Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium Bolyai Farkas Szakképző Tagiskolája, Ózd

² A példák között említhető a HIK 2004. évi pápai konferencián elhangzott előadás írott változata: Valuch 2004. A rendszerváltozás korára vonatkozóan ugyanakkor lásd Valuch 2011.

A 2013 decemberében megjelent tudományos monográfia több tudományágat bevonó feldolgozás, így a néprajz mellett a történeti, szociológiai, történeti-antropológiai és statisztikai szempontokat is bemutató alkotás. Valuch fő kutatási területe a 20. századi magyar társadalom és művelődéstörténet, amely témakörben e könyv kiadását megelőzően számos publikációja jelent meg. Jelenleg a Debreceni Egyetem BTK Szociológia és Szociálpolitika Tanszék intézetigazgató egyetemi tanáraként, illetve az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos tanácsadójaként tevékenykedő szerző az akadémiai doktori értekezését foglalta kötetbe, abban pedig az azok alapjául szolgáló írásait időben jelenkorunkig vezetve, adatgazdag és kellően illusztrált formában egészítette ki. A közel 350 oldalas mű 17 táblázatot, 12 statisztikai ábrát (diagramok, grafikonok), valamint számos, külön jegyzékkel ellátott, főként a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárából válogatott, részben pedig magánarchívumból válogatott szemléltető fotókat tartalmaz. A hat fejezetet a feldolgozott témákhoz kapcsolódó összegzés gyanánt szerzői utószó, rövidítésjegyzék és „frissített” irodalomjegyzék zárja az újabb megjelent tanulmányokon túl a legutolsó, 2011. évi magyarországi népszámlálás adataira is hivatkozva.

Kiemelendő, hogy ez a kötet valóban egy hosszú vizsgálódás befejező állomásának tekinthető, s – mint már utaltunk rá – korántsem előzmények nélküli. Részben utalhatunk a téma aktualitására, napjainkban megfigyelhető nemzetközi és hazai felértékelődésére, amelynek jegyében 2013-ban felsőoktatási intézmények közötti konferencia foglalkozott a kérdéskörrel.³ A szocialista kor korábban jelentéktelennek tűnő, a mindennapi élet szemszögéből (is) újfajta történeti ábrázolására és értelmezésére törekvő tanulmánykötet⁴ szerkesztője, Horváth Sándor egyenesen úttörő munkaként említi Valuch Tibornak az ezredfordulón megjelent, az 1945 utáni magyar társadalomtörténettel foglalkozó egyetemi tankönyvét.⁵ A társadalmi helyzetről, életkörülményekről, életmódról, gondolkodásmódról sokoldalú adatgyűjtéssel dolgozó, azokból arányokat, társadalmi kategóriákat alkotó *survey*-módszer alkalmazásán túl kiemeli az új témákat kínáló, másfajta módszertani háttérrel rendelkező mindennapok történetének megjelenítését is. Horváth két neves szovjetológus, Stephen Mark Kotkin és Sheila Fitzpatric munkáit vizsgálva fogalmazta meg végső konklúzióját, miszerint „*az a mindennapok története, amely nézőpontjában rokon a kultúratörténettel és nem fél a nyelvi fordulat hatásaitól (Kotkin), a nagyközönség, de a többnyire totalitárius elméletetalkalmazó szakma számára is könnyen összetéveszthető a hagyományos néprajz érdeklődési körét nem meghaladó, helyenként társadalomtudományos irányultságú mindennapok történetével (Fitzpatrick)*” (Horváth 2006:25). Utóbbi gondolatot megerősítvén, a felhasznált forrásanyag ténylegesen túlmutat az egyoldalú, akár etnográfiai, akár történeti szakirodalmon: gazdasági folyóiratok (pl. *Kereskedelmi Szemle*) cikkeivel éppúgy találkozhatunk Valuch vizsgált könyvének hivatkozásaiban, mint egyes statisztikai kiadványokkal (pl. háztartásstatisztikák), vagy heti- és napilapokkal (pl. *Nők Lapja; Népszabadság*), szakfolyóiratokkal (pl. *Egészségtudomány*) és egyéb időszakos kiadványokkal (pl. múzeumi évkönyvek).

³ „Mindennapok története” címmel francia-magyar konferenciát tartottak 2013. április 23-án az ELTE BTK Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén, amelynek célja a 17. századtól napjainkig vizsgálni a mindennapok világát. A tudományos konferencia egyben az ELTE és az *Université Michel de Montaigne Bordeaux 3* közti együttműködés erősítését is szolgálta.

⁴ Horváth (2008). Ez a könyv volt a kiadónak a szocialista mindennapokat bemutató sorozata első darabja. 2009-ben szintén Horváth Sándor tollából született meg a *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években* című, illetve Majtényi Györgytől a *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban* című munkája, majd ezeket követte – a sorozat negyedik részeként és a szerző Tóth Eszter Zsófia második önálló köteteként – a *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben* című alkotás (2010).

⁵ Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. A könyvről recenziót ír Csizmadia Zoltán annak legnagyobb értékét abban látja leginkább, hogy „*a makroszintű politikai, gazdasági és társadalmi viszonyokon túl (amelyeket számos tanulmány és cikk taglal) megismerhetjük az utóbbi évtizedekben uralkodó közvélekedéseket, az eltérő értékrendszereket és ideológiákat*”. A hétköznapi realitásán (pl. falusi konyhabelső, a háztartások felszereltségének változása) túl, megjelenik előttünk a gázgyári telep kétszobás munkáslakásának alaprajza, egy földműves szövetkezet cukrászdája, vagy éppen az egy főre jutó élelmiszerfogyasztás alakulását ismertető számos adatsor (lásd *Tér és Társadalom* 2001/3-4: 267-268).

A 20. század második felére vonatkozóan írott szövegek, a társadalmi struktúrák, szerkezeti és térbeli változások nyomon követésének megértését elősegítő források egész tárháza került kiadásra egy vaskos, ezer oldalt meghaladó kötetben, szintén Valuch Tibor szerkesztésében (2004a). Ez a kiadvány, s a benne 12 fejezetben (témakörben) közölt tanulmányok lényegében a vizsgált korszak életmódjára, a mindennapi élet kapcsán felmerült legfontosabb kérdésekre is keresték a választ, beleértve példának okáért a fogyasztás vagy a divat alakulását, a háztartásszerkezet, illetve a lakás- és életmódváltozás főbb jellemzőit, részben leíró, részben kvantitatív módon, részben az *oralhistory* módszert használva életútinterjúkat is bevonva. A válogatás szempontjaira utalnak a közelítésmódokat jelző írások, majd az egyes részekhez sorolt tanulmányok. Valuch nagy figyelmet szentel olyan jelenségek, fogalmak széleskörű feltárására és értelmezésére, amelyeket egy adott kor gazdasági-társadalmi folyamatai nagyban meghatároznak, illetve amelyek jelzésértékű üzenetet is hordoznak, térben és időben pedig messze túlmutatnak azok csupán lokálisnak mondott jelentőségén. A szegénység problémájának körüljárása jól reprezentálja mindezt: a rendszerváltozást követő időszakban Magyarországon tömegessé váló jelenség kezelésének gyakorlata a hétköznapokban nemcsak a múltban, a jelenben is égető kérdéssé vált. 2010-ben publikált, a három évvel későbbi monográfiájában részben, illetve kiegészített formában közölt tanulmánya (2010a) helyi példákat (pl. Szombathely, Ózd) hoz, ám a szegénység terjedésére és a teljes magyar társadalom felgyorsult differenciálódására figyelmeztet.

A 2013-ban kiadott könyv „közvetlen előzményének” tekinthető a Corvina Kiadó *Mindennapi történelem* című sorozatában 2006-ban kiadott *Hétköznapi élet Kádár János korában* című, valamint a közel azonos tartalmú, 2011-ben szintén egy sorozat részeként megjelent *Magánélet Kádár János korában* című alkotások. Utóbbiak inkább ismeretterjesztő jellegű, szélesebb olvasóközönséghez szóló, színesen és gazdagon illusztrált művek, azonban az egy-egy jellegzetes, a legutóbbi kötetben is részben átvett fejezetcímek (pl.: „*az én házam az én váram...*”; „*Nyolc óra szórakozás...*”) már egy körvonalazódó tematika részterületeit sejtetik a „legvidámabb barakknak” tartott Magyarország mentalitását, közgondolkodását, a látszat és illúzió nosztalgikusan sokszor hamis világát megrajzolva és korabeli felvételekkel kellőképpen bemutatva. A sokáig tabutémának számító öltözködési, az emberi testtel kapcsolatos tisztálkodási és szexuális szokások, a viselkedésmód és a társas és szerelmi kapcsolatok világa, a társadalom lelkiállapota, a tömegkultúra és az átélt hétköznapok a munka és a magánélet területén mind hűen tükrözik a „kirakatpolitika” mögé bújtatott vélt és valós eseményeket.

Hasonló módon nagy népszerűsége tettek szert a Press Con Kiadó által, a találó és egyre inkább „divatos” vált fogalom, a retro⁶ mögé „bújtatott” sorozat darabjai „*egy időutazásról*”. A folyamatosan megjelenő kötetek 1956-tól 1989-ig (olykor összevont) évenként bemutatva, összesen 21 (és további 3 kiegészítő) kötetben követték nyomon – tematikailag más-más, összesen négy alapszín szerint – a magyar bel- és külpolitika viszonyait, továbbá a hétköznapi élet, valamint a sport és a kultúra alakulását az egyes oldalak alján pontos, hónaponként vezetett „időfonal”, azaz kronológia alapján (T. Balla 2011-2012). Megemlítenéd még a közelmúlt egyik legújabb „termése”, amely Hammer Ferenc szociológus egy kötetbe (2013) foglalt négy tanulmánya révén a néprajz oldaláról vet fel olyan érdekességeket, mint például a farmernadrág és a szocialista kultúrpolitika, a társasjátékok (pl. Monopoly) világa, a gyerekek álmvilágában „népi hősként” kezelt kamionosok, vagy az éjszakai élet rejtelmek a szocialista korban. Mindeközben arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy miként kapcsolódnak össze a kortárs mindennapok a hétköznapi emberekkel és a jelenkori tapasztalatokkal. Megállapítható továbbá, hogy a tágabb összefüggések mögött az apró

⁶ Az *Idegen Szavak Gyűjteménye* szerint jelentése: múltbéli divat vagy szokás szerinti; múltba való visszatekintés. <http://idegen-szavak.hu/retro> (Letöltve: 2013-12-30).

részletek válnak élessé, sőt már-már átélhetővé: „a farmerbe rejtett szabadság és vágy, a táblás társasjátékok gazdasági és politikai rendszert támogató, vagy épp kritizáló attitűdje, vagy egy meseszerűvé növesztett határátlépő figura, a kamionos és egy kulturális attitűd, amely a szabad és kritikus gondolkodásra és a művészi kifejezésre teremtett alternatív közösségi lehetőséget a Kádár-rendszerben” (Frazon 2013).

E kiadványok nem véletlenül nyerték el – több kiadást is megérve – a nagyközönség tetszését, míg az ezt követően megszületett, általunk vizsgált monográfia inkább a „szakma” művelői felé szólva, hat nagyobb témakört feldolgozva vizsgálta meg a korszakot. Sajátos, a hagyományos, eseménytörténeti periodizációval szakító korszakolása inkább a fogyasztástörténet vizsgálatához kapcsolódik, amikor a második világháború kezdetétől (1938/39) az ezredfordulóig (2011) terjedő időszakot szakaszokra osztja. Az 1938 és 1949 közötti éveket, mint a „*létért való küzdelem*”, majd a fokozatos helyreállítás, az 1949 és 1965 közé esőket, mint a visszafogott fogyasztás, majd a korlátozásnak az 1956-os cezúrát követő lépcsőzetes korrekciója, az 1989-ig terjedő harmadik periódust, mint a mérséklődő hiány és a minőségi igényeket egyre inkább előtérbe helyező életszínvonal stabilizálása, végül az 1989 utáni időszakot, mint a fogyasztásban bekövetkező újradifferenciálódása szakaszát említi (24).⁷ A négy időszak jól nyomon követhető a 6. fejezet étkezési és étrendi szokásokat taglaló oldalai alapján is. Ennek értelmében (és az első két periódust egybevéve) az „*éhezéstől a gulyáskommunizmusig*” terjedő éráz az 1960-as évek végétől a „*jóllakottá válás éve*i” követték, végül a 80-as évek utolsó harmadától napjainkig tartó, a táplálkozás társadalmi jelentőségének mérséklődését eredményező, a túlkínálattal, illetve ezzel párhuzamosan a jövedelmi viszonyok szerint differenciálódó, s csökkenést mutató étel- és fogyasztással jellemezhető „*bőség és ínség*” korszaka köszöntött ránk. A háttérben ugyanakkor a fogyasztási szokások átalakulásának is szemtanúi lehetünk, amit több felmérés (pl. a közellátás, tömegétkeztetés helyzetéről) eredményein, valamint az eddig kutatások háztartásvizsgálatain keresztül tár elénk a szerző (285-321).

Valuch Tibor megállapítása, miszerint a politika által nyilvánvaló módon befolyásolt mindennapi élet változásainak fordulópontjai nem esnek egybe a politikatörténetével, helytállóan tűnik. Utóbbi esetében – a Kádár-kor vonatkozásában – az 1961-ben befejeződő kollektivizálás, az 1963. évi amnesztiarendelelet, az 1968-as indulású új gazdasági mechanizmus, illetve a reformok 1972-1973-ban történő leállítás, az 1978-ban kezdődő gazdasági válság, az 1982-től engedélyezett kisvállalkozások működése, az 1986-1987-es politikai válság elmélyülése, valamint az 1989-ben bekövetkező fordulat és rendszerváltozás foglalta felosztható keretbe a hétköznapi történetét.

A bevezető rész rövid historiográfiája főként olyan elemzéseket vesz számba, amelyek társadalomtörténeti megközelítésben a család, a háztartás, a magánélet, a lakáskultúra, az öltözködés, az étkezés és a fogyasztás történetének sajátosságait mutatják be. A nemzetközi és a hazai szakirodalom a társadalmi folyamatokat befolyásoló hatásának ismeri el a hétköznapi élet jelenségeit, ezáltal – és több tudományterület bevonásával – az egymással ötvözhető kutatási eredmények sokoldalú megközelítésmódokat tettek lehetővé egy hiánypótlásnak számító összefoglaló munka elkészítéséhez. Különösen igaz lehet ez a második világháború utáni Magyarország vonatkozásában (a jelenkort is beleértve), az adott témakörben ugyanis csekély számú feldolgozás született. A felsorolásból nem hiányoznak azok a folyóiratok sem, amelyek új kezdeményezésként több alkalommal tematikus számokat jelentettek meg e kérdéskör(ök) vonatkozásában (pl. *Korall, Múltunk*), a hivatkozásokban pedig már feltűnik az egyik legújabb, szerkesztőbizottsági tagként részben Valuch által életre hívott online folyóiratnak, a társadalomtudományi írásoknak teret engedő *Metszetek*nek egyik, a nosztalgia témájával összefüggő cikke is. Ebben Gyarmati

⁷ A külön nem jelölt oldalszámok a recenzált műre vonatkoznak.

György a Kádár-korszak utolsó három évtizedét egyfajta regenerálódási periódusként értelmezi, amely – többek szemében – a hétköznapi ember számára „politikailag nyugodtabb, társadalmi nézőpontból kiszámíthatóbb – alkalmasint saját életút-stratégiát és életmódváltást is lehetővé tevő” tartós egzisztenciákat, illetve elemi létbiztonságot teremtő életpályákat kínált (Gyarmati 2013).

Valuch Tibor forrásanyagai között – a fentiek alapján nem véletlenül – országos és helyi levéltári iratok, gazdasági és demográfiai jellegű statisztikák, kereskedelemmel és piackutatással foglalkozó anyagok, hagyatéki leltárak, illetve a már említett sajtótermékek szerepeltek a mikro- és makrotörténeti dokumentumok feltárása és hasznosítása során. A fejezet utolsó részében a szerző fogalommagyarázatai a hétköznapi élet összetevőit, lényegében annak egyes részterületeit járják körbe módszertani útmutatással (pl. lineáris kronológia, s párhuzamos megközelítések alkalmazása, sajátosságok ismertetése településtípusonként és társadalmi csoportonként). Észrevehető, hogy több, a korábbi, a Corvina Kiadó által megjelentetett munkáiban megtalálható részterület (pl. a munka világa, tömegkultúra és szabadidő, sport) ebben a könyvben nem kerül részletezésre. A jövedelmi viszonyok és a fogyasztás mellett a lakásépítés és -kultúra, a fogyasztás, a táplálkozás és az öltözködés témák élveznek prioritást, míg a többi blokk esetében a kötet további kutatásokra és feldolgozásra ösztönöz.

Az előző felsorolás első elemét vizsgálja a kötet második fejezete a jövedelmi viszonyok, fogyasztói árak és munkabérek egyenlőtlenségének tükrében, azonban a témakör hatalmas voltát nézve. Alapját Valuch egyik korábbi (2001–2002) cikke jelentette, amelyben a „gulyáskommunizmus” hitelesebb „valódi” vonásairól írt. A szerző figyelmét főként – részben terjedelmi okok miatt – a jövedelem alakulásának tendenciái foglalkoztatták elsődlegesen. Az életszínvonal, valamint annak lakossági megítélésének felméréséhez a reálbérek, reáljövedelmek alakulását vizsgálta a szerző az ún. „felemás modernizáció” keretein belül, de a vagyoni helyzet a fogyasztás kérdéskörének is részét képezi. Az adatokból kiderül, hogy az 1950-es és az 1960-as években a nemzeti jövedelem ingadozott, de összességében az 1949. évi szinthez viszonyítva növekedett, s ez az emelkedő trend egészen a 1970-es évek közepéig megmaradt. A fejezet kitér a KSH 1960 és 1965 közötti évekre vonatkozóan végzett háztartásstatisztikai kutatására is, amely 4000 családra kiterjedő, az életszínvonal és az életkörülmények változásait regisztráló felmérés volt. Ennek adatai szerint „a megkérdezett munkás–alkalmazotti háztartások, valamint a paraszti és kettősjövedelmű háztartások közel a fele úgy vélte, hogy 1963–1964 során életkörülményei változatlanok maradtak” (34).

Hasonló vizsgálatok zajlottak a '70-es években is, amelyek még a „felívelő szakasz” jeleit mutatták az országban. A táblázatokkal és ábrákkal kiegészített statisztikai elemzés egyik fontos kategorizálási elve, hogy szektoronkénti bontásban ad képet az ott foglalkoztatott csoportok helyzetéről (pl. agrárium, kisipar), beleértve a családi stratégiák változásait, a második gazdaság megjelenésének hatásait, a jövedelemszerzésre fordított idő alakulását és a differenciálódás ütemét is. Az utolsó két alcím a szegénység és a gazdagság kérdését tárgyalja választ adva olyan sokakat foglalkoztató, számos vita tárgyát képező kérdésekre, mint például: *Mindenki jobban élt-e akkor, mint a rendszerváltás után?* vagy *Megszűnt-e a mélyszegénység a Kádár-korban?* A szegénység „változó és változatlan formái”, annak kezelési módja, a létfeltételek megléte és hiánya, a nehezen meghatározható létszám változásai, a társadalmi összetétel, illetve a besorolás alapja korántsem egyszerű feladatnak bizonyult, miközben a jövedelmi helyzet mellett az életforma függvényének is tekinthető (50). A jelenség megléte vitathatatlan, miképp az is, hogy a rendszerváltozást követően jelentősen bővült a szegények száma. Bizonyos fokú kontinuitás azonban körükben éppúgy fellelhető, mint a vagyonos réteg egyes berkeiben.

„A bőséges ínségtől az ínséges bőségig”, avagy a fogyasztói társadalomig. Ez lehetne a jelmondata – Valuch Tibor szintén egyik korábbi tanulmánya (2003; lásd még az alábbi tanulmánykötet vonatkozó részeit: Valuch 2006) címére is utalva – a harmadik, mintegy száz oldalt felölelő – fejezetnek, amelyben a második világháború időszakát jellemző létfenntartási igényektől a különböző státuszszimbólumokkal (pl. személygépkocsi) bíró „szocialista fogyasztói modell” bevezetésére tett kísérleten keresztül egészen a rendszerváltozás hozta piaci szemléletváltásig jutunk el a fogyasztás, annak terei és ágazati fajtái, valamint a fogyasztói magatartás vizsgálatával. Saját készítésű ábrák segítségével a szerző több időpontban ábrázolja a fogyasztás lakosságon belüli megoszlását, s egy főre jutó volumenének csoportok szerinti alakulását. Kiemeli, hogy az 1950-es és az 1970-es évek között több mint kétszeresére növekedtek a háztartások fenntartásának és működtetésének költségei, míg a családok kiadásának szerkezete ezzel párhuzamosan változott. Az élelmiszerek arányának dominanciáját idővel – számos újdonság feltűnésével – felváltotta a tartós fogyasztási cikkekkel, illetve motorizációval és a lakásépítéssel kapcsolatos kiadási többlet (1980-as évek), majd utóbbi (és lényegében minden) téren a rendszerváltozás hozott törést, a megélhetési kiadások növekedésével, s a felhalmozási-beruházási hányad csökkenésével (77, 82). Térben szemlélődve a szatócsüzetek és a jelentős hiánnyal küzdő kisebb boltoktól (és a Népboltoktól) a szocialista áruházakon át jutunk el a nemzetközi tőkével épült cégek, majd hipermarketek, plázák világáig, a magánszektor folyamatos bővülését figyelemmel kísérve.

A fejezet a fogyasztási oldalról elemezi a lakásviszonyok és lakásfelszerelés, a ruházkodás-öltözködés, végül az élelmiszerfogyasztás és -ellátás statisztikai adatsorainak felhasználásával a magyarországi népességen belül tapasztalható változásokat. A népszámlálási kötetek és mikrocenzusok mellett minisztériumi összehasonlító elemzések, közlemények, korabeli iratok és publikált írások egyaránt szerepelnek a forrásanyagban. Összegezve, kimutatható ezek alapján, hogy egyrészt a lakáskörülmények javítása (kvázi modernizálása) a városokban és a falvakban is a fontos fogyasztási célok közé tartozott, másrészt „a fogyasztáson belül az életszínvonal változására a legdinamikusabban reagáló elemek, mint mindenütt, úgy nálunk is a tartós fogyasztási cikkek” (99, 101).

Külön részek tárgyalják a lakásviszonyok, a ruházkodás és a táplálkozás főbb jellemzőit, így némi átfedést érezhetünk az előző fejezetek között. Az életmód és a hétköznapi élet elemzésén belül azonban itt jutunk el a szerző által leginkább kidolgozott, s bemutatni kívánt kutatási eredményekhez. A fogyasztástörténeti oldalak után az egy-egy találó címmel ellátott („Így laktunk Pannóniában”; „Divatosan és jól öltözöttek”; „Ettünk, ittunk, jóllaktunk...”) blokkok általános bevezetővel kezdődnek, majd a mindennapok világának számos összetevőjét járják körül. Az addig hiányolható, a korabeli viszonyok közé magát „beleérezni” kívánó érdeklődő itt olvashat a statisztikai adatok rengetegében olyan feljegyzésekből, jelentésekből kiragadott részleteket, amelyek valóban érdekes és sokszor talán vizuálisan is láthatóvá téve viszik közelebb a korabeli (és hétköznapi) emberek közé. A lakásviszonyokat taglaló részben gondolhatunk itt a lakótelepek és a panelek belvilágára, különböző komfortfokozatú és felszereltségű, gyakran sivár környezetet teremtő közegére, a társadalmi státusz szerinti, munkás, paraszti és (kis)polgári otthonteremtésre, a „szocialista falu” uniformizáló építészeti törekvéseire, a munkásszállók, al-, és ágybérletek kényszer teremtette állapotaira, valamint a szükséghelyzetben élők szegénytelepeire, a későbbi szociális gettókra. A főváros és a vidék „alulról” látott társadalmának megannyi szelete, amely leginkább helyi példák nyomán kutatható.

Az életvitel szempontjából, de akár az urbanizáció-szuburbanizáció kérdésköréhez igazodva is jogosan merülhet fel a kérdés: „Szép új világ?” Az irodalomjegyzékbe ilyen tekintetben bekerülhetek volna olyan alkotások is, amelyek akár egyes falvak településképe (pl. ONCSA-telepek, telepes községek, kockaházak), akár egyes családok életébe való bepillantás révén pont

ezt próbálják visszaadni.⁸ Valuch nem egy esetben összetett módon végzett vizsgálatokat: Ózd esetében például utalt rá egy korábbi írásában, hogy részben a mikroszintű társadalomtörténeti kutatás háttereként, részben önálló témaként is lényeges a legelemibb létszükségletek kérdéskörének történeti feldolgozása a hétköznapiak vonatkozásában, amelyet a nagyüzemi munkásság második világháborút követő életkörülményeinek feltárásával próbált megvilágítani (2010c). Munkamódszerében felhívta a figyelmet arra is, hogy az élelmiszer-ellátás, a táplálkozási szokások és a lakásviszonyok „személyes” története az „intézményi oldal” mellett interjúk, hagyatéki leltárak, fotók segítségével rekonstruálható, amely szempontrendszer a 2013-as összefoglaló értekezésben is prioritást élvez.

A korábbi publikációk⁹ tekintetében szintén nem előzmények nélküli ötödik fejezet öltözködési szokásokat és a divatot több mint hatvan oldalon keresztül bemutató egységei legalább annyira fontosnak tartják a háttérben zajló trendek, befolyásoló folyamatok (pl. társadalmi és erkölcsi elvárások, státuszok, az ellátás és a divat összefonódása, közgondolkodás, mentalitás és azonosságtudat) nyomon követését, mint magát a nemek és társadalmi csoportok hétköznapijainak kérdéskörön és megadott korszakokon belüli elemzését. „Készruhát vesz már a nép...” – hangzott az egyben sajátos nőideált is formáló korabeli propaganda újabb kulcsmondata, amely elsősorban a női konfekcióra, valamint a szovjet exportra „épült”. Miközben a divat lényegében önálló iparággá lett az 1970-es évekre, a viselt ruha minősége jövedelemtől függővé vált, a társadalmi különbségek legerőteljesebben a (nem egyedülként) státusszimbólumnak tekintett ruhadarabok birtoklásában jutottak kifejezésre. A Kádár-korszakban, bár a kínálati piac lassú fejlődést mutatott, a hazai konfekcióipar fokozatosan bővült, idővel pedig az öltözködés ismét a személyes helyzet egyik megjelenítőjévé vált. A könnyűipar mindeközben jelentős létszámot foglalkoztató iparággá vált, melynek végét – a nehéziparhoz hasonló módon – a rendszerváltozás hozta.

A táplálkozást, étkezési szokásokat fejtegető záró (hatodik) rész első blokkja („Az éhezéstől a »gulyáskommunizmusig«”) a szerző saját megjegyzése szerint részleteiben és terjedelmében elemzések, s ezáltal előzmények nélkülinek tekinthető. Mindez valóban igaz lehet, bár lokális szintű kutatásokra találunk példát. Pont a Valuch Tibor által is vizsgált lakásviszonyok – öltözködés – táplálkozás hármasságának 1945 utáni összefüggéseit elemezte néprajzi dolgozatában, az ózdi gyár Hangony-völgyből bejáró munkásai körében Dömötör Ákos (1996), aki az utóbbi témakör vonatkozásában az eszközállomány megújulását, az önellátás megszűnését, továbbá új ételek (pl. halételek; konzervfogyasztás) és tápanyagok, sőt új ételkészítési technikák feltűnését említi az étkezési és étrendi váltás, illetve átalakulás háttérében. A háborús idők hatása szinte szemmel látható volt: az 1944–45-öt követő másfél-két évtizedre szinte minden tekintetben a szűkösség, emellett a falusi családok, különösen a sokáig zárt közösségek többségénél a hagyományok továbbélése volt jellemző. A munkásháztartásokban még az '50-es évek végén is az étrend mintáját a háború előtti polgári csoportok étrendje adta, legnagyobb mértékben az egykor kispolgárinak és középosztálybelinek tekintett családok étkezési szokásai változtak az életkörülmények, életfeltételek átalakulása következtében.¹⁰ Az előzőekben említett korszakolásnak megfelelően, ezeket az éveket további három időbeli szakasz követte a településtípusonkénti különbségek mérséklődésével, a hiány enyhülésével, vagy éppen a tömegétkeztetés kiépülésével. E több perióduson is átnyúló folyamatok során az egy főre jutó mennyiségi növekedés mellett az étkezéshez kötődő társadalmi

⁸ Példaként említhető a 20. századi falusi építészettel, lakáskultúrával és életmóddal, illetve azok összefüggéseivel kapcsolatban megjelent tanulmánykötet: Cseri-Sári (2009).

⁹ Lásd például Valuch (2002), illetve Simonovics–Valuch (2009). Ez utóbbi kötet tanulmányai eredetileg előadásként hangzottak el 2007-ben a „Kirakat: Divat a szocializmusban” című, a társszerző művészettörténetész Simonovics Ildikó szervezésében megnyitott kiállításához kapcsolódóan, a Budapesti Történeti Múzeumban megrendezett tudományos konferencián.

¹⁰ Előtanulmányként lásd Valuch (2004b).

szokások is részben eltűntek, részben elveszítették kötelező érvényüket, az 1990-es években pedig az étel- és ital-fogyasztás a társadalmi differenciálódás egyik legfontosabb fokmérője lett (318–321).

A szerzői „Zárszó” összegzőképpen a folytonosság és a megszakítottság módszertani, elemzésbeli problémakörét körülírva adott politikai rendszertől független, újratermelődő jelenségekről beszél. A magyar társadalomszerkezet több idősíkú vizsgálatai ugyanakkor hat konklúziót említve nem csupán egyes nosztalgikus, kevésbé valós képzet szembesítő tükörképét alkották meg, hanem a „*hagyományos, iskolázottsági, képzettségi, foglalkozási viszonyok vagy a végzett munka jellege alapján kialakított társadalmi rétegződés-felfogásokat*” is felülértékelték (327). A két szélsőséges társadalmi kategória, így az alulfogyasztó mélyszegény, illetve a magának luxust megengedni képes vagyonos rétegek körüli és közötti társadalmi verseny közege tehát nem csupán bizonyítottan létezett a szocialista korban, hanem átalakulva 1990 után még szélesebb szakadékot teremtett a közbeeső csoportok esetében. Akár a fogyasztást, mint ennek lényeges terét és eszközét, akár a külön vizsgált ruházatkultúrát, viselkedéskultúrát, vagy a táplálkozást nézzük, sajátos, hozzájuk kötődő befogadó, alkalmazkodási stratégiákat láthatunk, a belőlük mikro- és makroszinten kirajzolódó társadalomrajz pedig az egyes korszakok hétköznapi szereplőinek mindennapjai során meg- és átélte történelem – a szerző által is elismert módon – korántsem teljes képet adó, csupán adalékokat nyújtó lenyomata.

HIVATKOZÁSOK

Balassa I. (szerk.) (1997) *Magyar Néprajz nyolc kötetben. IV. Életmód*. Budapest: Akadémiai.

Cseri M. – Sári Zs. (szerk.) (2009) *Vidéki életmódváltozások a 20. században*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

Dömötör Á. (1996) Változásvizsgálatok a Hangony-völgyi bejárók anyagi kultúrájában. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.) *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 514-515.

Frazon Zs. (2013) Mindennapi élet a szocializmusban. Hammer-tanulmányok. *Magyar Múzeumok* 2013-09-04. Hozzáférhető: http://www.magyardmuzeumok.hu/tema/1382_mindennapi_élet_a_szocializmusban [Letöltve: 2013-12-30]

Gyáni G. (1997) A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 1. Hozzáférhető: http://epa.oszk.hu/00800/00861/00004/1997_t9.html [Letöltve: 2013-12-30]

Gyarmati Gy. (2013) A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek* 2-3. 16. Hozzáférhető: http://metszetek.unideb.hu/files/01_gyarmati_gyorgy_0.pdf [Letöltve: 2013-12-31]

Hammer F. (2013) *...Nem kellett élt vasalni a farmerbe. Mindennapi élet a szocializmusban. Tanulmányok. MaDok-füzetek 8*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

Horváth S. (2006) A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* 40. 3-30.

Horváth S. (szerk.) (2009a) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Horváth S. (2009b) *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Kácsor Zs. (2006) Mindennapok történelme. *Népszabadság Online (NOL)* március 3. Hozzáférhető: <http://www.nol.hu/archivum/archiv-396087> [Letöltve: 2013-12-30]

Majtényi Gy. (2009) *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

- Simonovics I. – Valuch T. (szerk.) (2009) *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban*. Budapest: Argumentum.
- T. Balla G. (főszerk.) (2011–2012) *Retro Évek. Így éltünk... Képes riport egy időutazásról 1-24 (1956–1989)*. Budapest: Press Con.
- Tóth E. Zs. (2010) *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- Valuch T. (2001–2002) A „gulyáskommunizmus” valósága. *Rubicon* 10–1. 69–76.
- Valuch T. (2002) „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In: Ablonczy B. – Bertényi I. – Hatos P. – Kiss R. (szerk.) *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Budapest: Books in Print. 430-440.
- Valuch T. (2003) A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: Rainer M. J. – Ständeisky É. (szerk.) *Évkönyv XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet. 51-78.
- Valuch T. (vál. és szerk.) (2004a) *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest: Argumentum – Osiris.
- Valuch T. (2004b) „A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott.” Az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években. In: Rainer M. J. – Ständeisky É. (szerk.) *Évkönyv 2004. XII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet. 233-234.
- Valuch T. (2005) Rántott leves, cukros-zsíros kenyér és borjúbécsi. Az élelmiszerfogyasztási és táplálkozási szokások változásainak néhány jellegzetessége Magyarországon 1945 után. In: Hudi J. (szerk.) *A fogyasztás társadalomtörténete. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Pápa, 2004. augusztus 27-28. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.)* Budapest – Pápa: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Pápai Református Gyűjtemények 293-308.
- Valuch T. (2006) *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum – 1956-os Intézet.
- Valuch T. (2010a) „Szegény ember vízzel főz...” Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In: Bódy Zs. – Horváth S. – Valuch T. (szerk.) *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum. 269-281.
- Valuch T. (2010b) Közelítés a Kádár-kori mítoszainkhoz. In: Lőrinc L. (szerk.) *Egyezünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Budapest: Történelemtanárok Egylete. 107-116. Hozzáférhető: http://www.tte.hu/egyezzunkki/15_valuch.pdf [Letöltve: 2014-01-02]
- Valuch T. (2010c) Enni és lakni is kellene... A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a második világháborút követő évtizedekben. In: Tischler J. (szerk.) *1956-os Intézet évkönyve 2009*. Budapest: 1956-os Intézet. 75-114.
- Valuch T. (2011) Társadalmi átalakulás és a mindennapi élet változásai Magyarországon a rendszerváltás időszakában. In: Gebei S. – ifj. Bertényi I. – Rainer M. J. (szerk.) „...Nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger: EKF Líceum. 283-295.